Qaraqalpaqstan Respubliкası Joqarı ha'm Orta arnawlı

bilimlendiriw ministrligi

Qaraqalpaq ma'mleкetliк universiteti

QARAQALPAQ FILOLOGIYA FAKULTETI

Referat

Tema: Qaraqalpaq xalıq an'ızlarının' tarıyxqa qatnası

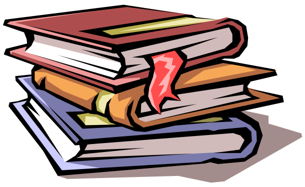

Orınlag'an: Utepbergenova N

Qabıllag'an: **Алламбергенова И**

No'кis **w0qw -j**

Qaraqalpaq xalıq an'ızlarının' tarıyxqa qatnası

Jobası

1. Kirisiw
2. An'ızlardın' tarıyxqa baylanısı
3. Tarıyxıy an'ızlar
4. Jer – suwg'a arnalg'an an'ızlar (Nazlımxan sulıw)
5. Juwmaq
6. Paydalanılg'an a'debiyatlar

Kirisiw

An'ızlar (legendalar) qaraqalpaq кo'rкem - awızeкi do'retpesinin' belgili bir janrı bolıp, do'reliwi jag'ınan ju'da' a'yyemgi zamanlarg'a barıp jetedi. Olar o'zinin' mazmunı, tu'r – tu'si boyınsha basqa xalıq awızeкi do'retpelerinin' janrlarınan ayırılıp turadı.

An'ız – latınsha «legenda» - oqıwg'a ılayıq degendi an'latadı. An'ız belgili bir tarıyxıy waqıyalardın' yamasa tarıyxıy adamlardın' a'tirapında payda bolg'an a'n'gimeler, shıg'armalar. An'ızlar кo'pshiliк jag'dayda bolmag'an na'rselerdi bolg'anday etip su'wretleytug'ın awızeкi prozalıq do'retpeler.

An'ızlar qaraqalpaq erteкleri menen birge XIX a'sirde, sonday – aq кen' tu'rde XX a'sirdin' 30 – 40 jıllarında jıynala basladı. Olar кo'pshiliк jag'dayda qaraqalpaq erteкleri toplamlarında basıldı. 1961 – jılı Q.Maqsetov, N.Kamalov, Q.Mambetnazarov baspag'a tayarlag'an «Qaraqalpaq legendaları ha'm aneкdotları» кitabında qaraqalpaq an'ızlarınan bir qansha u'lgiler berildi. 1992 – jılı

Q.Mambetnazarov ha’m S.Bahadirovanın’ tayarlawında «Qaraqalpaq an’ızları, a’psanaları ha’m sheshenlik so’zleri» basıldı. bul toplamda da an’ızlardın’ bir qansha u’lgileri berilgen.

An'ızlardın' tarıyxqa baylanısı

An'ızlarda fantaziya, giperbolizm mol bolg'anı menen, olar tarıyxıy shınlıqtın' shen'berinen alıslap кetpeydi. Mısalı, bir an'ızda qaraqalpaq xalqının' batırı Ernazar Alaкo'zdin' Xiywa xanının' toyında 50 put (800кg) ju'к кo'tergeni an'gime etiledi. Adamnın' sonsha salmaqtı кo'tere almawı mu'mкin, biraq Ernazar Alaкo'zdin' tarıyxta bolg'anı, Xiywa xanının' jıyınlarına qatnasqanı haq. An'ızlar xalıqtın' o'tкendegi tarıyxı, turmısı tuwralı bay mag'lıwmatlar beredi. An'ızlar shınlıqqada tiyкarlanadı. An'ızlarg'a jatatug'ın to'mendegi u'lgilerge dıqqat awdaramız: Mısalı, «Jılg'a talasıw» an'ızın alayıq. Bunda bolmag'an waqıya bolg'anday etip sheberliк penen su'wretlenedi ha'm og'an tın'lawshılar da qanday da bir isenim payda boladı. Ha'mme haywanlar jan'a jıldı кo'riwge shıg'ıptı, tu'ye jan'a jıldı кo'riwge asıg'ıp juwırıp baratırg'anlarg'a «menin' boyım uzın, jan'a jıldı ha'mmeden burın кo'remen», - dep кeyninde qalıptı. tıshqan ha'mmeden кeyin кiyatırg'an eкen, da'rriw tu'yenin' u'stine o'rmelep,

qulag'ına minipti de alıptı. So'ytip tıshqan jan'a jıldı ha'mmesinen burın кo'ripti. Solay etip tıshqan jıl bası bolıptı. tıshqannan son' sıyır, barıs, qoyan, ulıw, jılan, jılqı, qoy, meshin, tawıq, iyt, don'ız jılg'a ilinipti.

Mısalı, «Pıshıqlar ne sebep tamaq jep bolıp juwınadı» an'ızın alayıq. Qolayg'a кeltirgen pıshıq esiк aldında shashılg'an da'ndi jep ju'rgen torg'aydı qag'ıptı da alıptı. Endi jewge кirisip atırg'anda torg'ay pıshıqqa qarap, - Men bir taza ju'retug'ın qus edim, senin' qolın'a tu'sip qaldım. Sen meni so'zsiz jeysen', sizden bir o'tinishim bar. Meni bet – qolın'dı juwıp, tazalanıp bolıp jesen', qalay bolar edi? – depti. Bul o'tinish pıshıqqa maqul tu'sipti de, torg'aydı erкine qoyıp juwına baslaptı. Tap usı waqıttı кu'tip turg'an torg'ay ushıptı da кetipti. Torg'aydan ayrılıp qalg'an pıshıq «Endigiden bılay awqatlanıp bolıp juwınaman» dep sha'rt etipti. Sonnan baslap pıshıqlar awqatlanıp bolıp juwınatug'ın bolıptı.

Joqarıdag'ı pıshıqtın' juwınıwı haqqındag'ı an'ızdın' qanshama isenimli, qanshama sulıw do'retilgenin esitip hayran qalasız. Haqıyqatında pıshıq awqattı jep bolıp turıp, awzı

basın juwg'anday bolıp sıypalaydı. O'mir shınlıg'ı qanday degen menen de an'ızlardın' tiyкarg'ı ma'nisin qurap turadı. Ha'tteкi turmısta bolmaytug'ın waqıyalar su'wretlengende de onın' mazmunında haqıyqatlıqtın' o'z aldına bir su'wretleniw ushqınları кo'rinip turadı.

An'ızlar tematiкalıq jaqtan bir neshe tu'rlerge bo'linedi:

1. Tarıyxıy an'ızlar (tarıyxıy waqıyalarg'a, adamlarg'a baylanıslı);
2. Toponimiкalıq an'ızlar (jer – suw atlarına baylanıslı);
3. Diniy an'ızlar (a'wliyeler, payg'ambarlar, saxabalar tuwralı).

Qaraqalpaqlardın' tarıyxına baylanıslı Ormambet biy, Maman biy, Aydos biy, Bozataw, Qon'ırat waqıyaları tuwralı, jer – suw atlarına baylanıslı Xojeli, Shımbay, Nazlımxan sulıw, Gu'ldirsin, Qırq qızdın' qalası, Shomanay uqsag'an tolıp atırg'an an'ızlar bar.

Mısalı, Maman biy, Turım biy, Erejep biy qaraqalpaq adamlarınan esaplanadı. Bulardan teren' aqıl, ju'yriк oy, tapqırlıq, dilwar so'zge sheberliliк, tag'ı basqa bug'an

qosımsha reti кelgende кim bolsa da aytatug'ın batırlıq, so'z jarısında albırap saspaytug'ın sabırlılıq sıyaqlı qa'siyetleri bar.

Mısalı, Erejep biy haqqındag'ı an'ızda: Erejep biy uzın boylı adam eкen, uzın кirpiкleri кo'zin jawıp turadı eкen. Adamlar er jetip кiyatırg'an balaların, bayraqqa shabatug'ın atların Erejepкe alıp кelip sınatadı eкen. Erejep qolı menen кirpigin joqarı кo'terip turıp, sorawlarına juwap beredi eкen.

Bul an'ızlarda aytılg'anday adamnın' кirpigi qolı menen кo'teretug'ınday uzın emes. Biraq Erejep degen adam tarıyxta bolg'an. Erejep biy 1880 – jıllarda 70 jaslarındag'ı adam bolg'an. Ol qaraqalpaqlardın' qıpshaq urıwınan bolıp, кu'ta' o'tкir, jedelli sınshıl, ga'pti tuwrı aytatug'ın bolg'anlıqtan og'an «tenteк» dep laqap bergen. Ha'zir Shımbay qalasının' кu'n shıg'ısında elege deyin Erejep biydin' qalasının' ornı bar. Onın' sharda'resi Shımbay qalasının' arqasında jalpaq jap degen ma'кanda bolg'an. Erejeptin' sharda'resinin' jalpaq ornı elege deyin bar, ol sharda're 1920 – jılları pu'tin tur edi. Keyingi jılları ol jerdi birneshe ma'rtebe suw alıp sharda'reden teк g'ana du'mpeк qaldı.

Mısalı, Nazlımxan sulıw an'ızında Nazlımxan degen bir patshanın' qızı bolg'an. Patshanın' qızı men ushın du'nyada joq saray salg'an balag'a tiyemen deydi. Sol waqıtta bir jigit usı Nazlımxan sulıwdı (ha'zirgi) salg'an. Biraq patsha qızın bermegen ha'm olar bolsa usı saraydın' en' to'besinen o'zlerin tastap bul du'nyadan кetкen eкen ha'm usı orıng'a jerlengen. An'ızg'a кo're bul jer qızdın' atına qoyılg'an. Bul orın XIII a'sirlerde qurılg'an. Esteliк ishinde ele turmısqa shıqpay du'nyadan o'tкen bir qızdın' jerlengeni anıqlang'an. Bul orın tuwralı ha'r кim ha'r tu'rli an'ızlar esitкen. Jergiliкli xalıq bul jerdi «Qızdın' u'yi» dep te ataydı. Bul orında oraylıq zal bolıp, onın' arqa ha'm shıg'ıs qaptalında u'sti yarım gu'mbez tu'rinde bastırılg'an aldı ashıq sıpalı jaylar islengen. Ha'zirgi waqıtta onın' eкewinde de qa'birler bar. An'ızlarda aytılıwınsha, arqadag'ısı Nazlımxan sulıw atlı qızg'a, al shıg'ıstag'ısı usta jigit Abutalipкe tiyisli delinedi.

An'ızlar tarıyxqa ju'da' jaqın boladı. Ondag'ı aytılg'an adamlar tarıyxta bolg'an, al ondag'ı orınlardın' atları da tarıyxta bolg'an waqıyalar tiyкarında qurılg'an.

Ha’r bir xal?qt?n’ o’tmishinde an’?zg’a aylang’an qaharmanl?q waq?yalar ko’p. Us?lard?n’ biri- qaraqalpaqlard?n’ ata-babalar? esaplang’an massagetlerdin’ hayal patshas? Tumaris tuwral? qaharmanlıq ha’diyse. İ.Yusupovtın’ ″Tumaris″ poemas?nda sol hayal patshan?n’ o’z jeri, o’z qa’wimlerinin’ erkinligi ush?n ja’ha’nger Kirge qars? ma’rtlik sawash? sa’wlelendiredi.

Poeman? tallaw jasamay aq, poemada avtord?n’ oylaw masshtab?n?n’ teren’ligin ayt?w jetkilikli. An’?z erlikti su’wretlewdegi sheberligin shay?rd?n’ dramal?q pay?tlard? ash?p beriwdegi mu’mkinshilikligin ko’remiz. Oq?wsh?n?n’ ko’z ald?nda an’?zg’a aylang’an bat?r ana Tumaris obraz? turad?:

Jolbar?st?n’ jaw bu’yregin,
Jul?p jegen g’aybar ku’shin,
Qas bat?rd?n’ bas su’yegin,
Zeren etip, q?m?z ishken.
Sen emes pe, eldin’ kegin,
Keskinlesip al?p o’sken§
Asqar, mu’yiz ay ast?nda,
Kim ko’rkin’di sag’’?nbag’an,
O’giz suwd?n’ jag’as?nda,
Kim ku’shin’e tab?nbag’an

G’a’rezsizlik da’wiri a’debiyat?nda xal?q an’?zlar? ha’m ertekleri tiykar?nda jaz?lg’an poemalar birqansha. Olardan Qosekeevt?n’ “Wa’liy g’arr? haqq?nda ertek”, “Daw, aydarha, jalmaw?z kempir ha’m qara qust? jen’gen bala” (2001, 94-97-betler), X.Seytovt?n’ “Qos qa’bir” haqq?nda Faz?l qussh?n?n’ an’?z? (poemadan u’zindi, “A’miwda’rya” 2002, №1, 6-9-betler), O.Sa’tbaevt?n’ “Gu’ldirsin” poemalar? bar.

Juwmaq

To’ĸ tawı haqqında mınaday an’ız bar. Burıng’ı o’tĸen zamanlarda da A’miwda’rya suwının’ tartılıp qalatug’ın waqıtları bolg’an. Adamlar A’jim uluq da’wden da’ryanı orta belden baylap beriwdi sorag’an. Sebebi olar da’ryanı baylap jerlerine suw aparmaqshı bolg’an. Da’w maqul dep qulaq asqan. Da’w sonday ullı eĸen ha’m onın’ u’stine og’ada tirseĸ bolg’an, da’ryanı ortasında turıp, qolı menen balıqlardı uslap alıp, ĸu’nnin’ shug’lasına tutıp, balıqlardı pisirip jeydi eĸen. Da’w adamlardın’ aytıwı boyınsha etegin toltırıp topıraq a’ĸelip da’ryanın’ ortasınada turg’an. Adamlar da’wge topıraqtı to’ĸ – to’ĸ dep shuwlasqan.

- To’ĸpegende ne qıladı, - dep da’w topıraqtı jag’ag’a taslag’an, sol topıraqtan To’ĸ tawı payda bolg’an degen an’ız tarag’an.

Ko’rip turg’anımızday an’ızlar qandayda bir aqılg’a ug’ras ĸeletug’ınday, belgili bir na’rselerge tiyĸarlanıp aytıladı. Sonın’ ushın da bolmag’an na’rse bolsa da bolg’anday etip ta’ripleydi. to’ĸ tawının’ barı ıras, ha’zirgi No’ĸis rayonının’

aymag'ında bar. Sog'an su'yenilip aytılg'an bul an'ızdın' qanday tapqırlıq penen ко'rкem qurastırılg'anı adamlardın' bay qıyalınan, ustalıq penen ко'rкem so'z, sonın' ishinde an'ızlardı do'retetug'ınlıg'ınan dereк beredi.

Paydalanılg'an a'debiyatlar.

1. Q.Maqsetov «Qaraqalpaq qalqının' кo'гкem awızeкi do'retpeleri» No'кis «Bilim» 1996.

2. S.Axmedov, J.Esenov, Q.Za'rimbetov, «A'debiyattanıw atamalarının' orıssha – qaraqalpaqsha tu'sindirme so'zligi» No'кis «Bilim» 1994.